

सामाजिक-आर्थिक न्याय आणि समानतेमध्ये राजर्षी शाहू महाराजांचे योगदान**प्रा.डॉ.किरण उमाकांतराव चौधरी**

वाणिज्य विभाग

श्री कुमारस्वामी महाविद्यालय, औसा

सारांश

राजर्षी शाहू महाराज हे आधुनिक भारतीय इतिहासातील महान समाजसुधारकांपैकी एक होते. त्यांनी 1894 ते 1922 या काळात कोल्हापूर संस्थानाचे राज्यकारभार सांभाळताना मागासवर्गीय, दलित, स्त्रिया आणि दुर्बल घटकांच्या उन्नतीसाठी मोठे कार्य केले. शिक्षण, आरक्षण, रोजगार, जातीय समानता, स्त्री-अधिकार आणि आर्थिक कल्याण या क्षेत्रांतील त्यांच्या सुधारणा भारतातील सामाजिक न्यायाच्या पायाभरणीस कारणीभूत ठरल्या. सामाजिक समानता प्रस्थापित करण्यासाठी शिक्षण आणि आर्थिक संधी आवश्यक आहेत, असा त्यांचा ठाम विश्वास होता. त्यांच्या धोरणांचा पुढे भारतीय राज्यघटनेतील सामाजिक न्यायाच्या तरतुदींवर प्रभाव पडला तसेच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांसारख्या नेत्यांनाही प्रेरणा मिळाली. प्रस्तुत संशोधन निबंधात राजर्षी शाहू महाराजांनी सामाजिक-आर्थिक न्याय आणि समानतेसाठी केलेल्या कार्याचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

प्रस्तावना

राजर्षी शाहू महाराज हे महाराष्ट्राच्या सामाजिक,

शैक्षणिक आणि आर्थिक परिवर्तनाचे महान शिल्पकार होते. त्यांनी समाजातील दुर्बल, शोषित आणि मागासवर्गीय लोकांच्या उन्नतीसाठी आयुष्यभर कार्य केले. त्यांच्या कार्यामुळे सामाजिक न्याय, समानता आणि शिक्षणाचा प्रसार मोठ्या प्रमाणात झाला. म्हणूनच त्यांना “लोककल्याणकारी राजा” म्हणून ओळखले जाते.

जन्म व बालपण

राजर्षी शाहू महाराज यांचा जन्म २६ जून १८७४ रोजी कागल येथे झाला. त्यांचे मूळ नाव यशवंतराव घाटगे असे होते. त्यांचे वडील जयसिंगराव घाटगे आणि आई राधाबाई घाटगे होते. कोल्हापूर संस्थानच्या राणी आनंदीबाई यांनी त्यांना दत्तक घेतले आणि त्यानंतर त्यांचे नाव शाहू महाराज असे ठेवण्यात आले.

शाहू महाराजांनी राजकोट आणि धारवाड येथे शिक्षण घेतले. बालपणापासूनच त्यांना समाजातील गरिबी, अन्याय आणि अस्पृश्यता यांची जाणीव होती. त्यामुळे पुढे त्यांनी समाजसुधारणेचे कार्य हाती घेतले.

सामाजिक कार्य

शाहू महाराजांनी समाजातील जातिभेद, अस्पृश्यता आणि अन्याय दूर करण्यासाठी अनेक सुधारणा केल्या. त्यांनी मागासवर्गीयांना शिक्षण आणि नोकरीमध्ये आरक्षण दिले. भारतात आरक्षणाची सुरुवात करणारे ते पहिले राजे मानले जातात.

त्यांनी अस्पृश्य लोकांसाठी विहिरी, धर्मशाळा आणि शाळा खुल्या केल्या. समाजातील सर्व घटकांना समान हक्क मिळावेत यासाठी त्यांनी प्रयत्न केले. त्यांनी आंतरजातीय विवाहांना प्रोत्साहन दिले आणि बालविवाहास विरोध केला.

शैक्षणिक कार्य

शिक्षण हे समाजपरिवर्तनाचे प्रभावी साधन आहे, असा शाहू महाराजांचा विश्वास होता. त्यांनी मोफत आणि सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण सुरू केले. गरीब विद्यार्थ्यांसाठी वसतिगृहे, शिष्यवृत्ती आणि आर्थिक मदत उपलब्ध करून दिली.

त्यांनी बहुजन समाजातील विद्यार्थ्यांना शिक्षणासाठी विशेष प्रोत्साहन दिले. अनेक शाळा, वसतिगृहे आणि ग्रंथालये सुरू करून शिक्षणाचा प्रसार केला.

आर्थिक कार्य

शाहू महाराजांनी शेतकरी आणि कामगारांच्या हितासाठी अनेक योजना राबवल्या. त्यांनी शेतीसाठी सिंचन व्यवस्था सुधारली आणि सहकारी चळवळीला प्रोत्साहन दिले. उद्योगधंद्यांच्या विकासासाठीही त्यांनी प्रयत्न केले.

गरीब आणि कष्टकरी जनतेच्या जीवनमानात सुधारणा व्हावी यासाठी त्यांनी विविध आर्थिक सुधारणा केल्या. राजर्षी शाहू महाराज हे सामाजिक न्याय आणि समानतेचे महान पुरस्कर्ते होते. त्यांच्या कार्यामुळे समाजातील दुर्बल घटकांना नवे जीवन मिळाले. शिक्षण, सामाजिक सुधारणा आणि आर्थिक विकास यांमधील त्यांचे योगदान अतुलनीय आहे. आजही त्यांचे विचार समाजासाठी प्रेरणादायी आहेत. त्यामुळे महाराष्ट्राच्या इतिहासात त्यांचे स्थान अत्यंत आदरणीय आहे.

एकोणिसाव्या आणि विसाव्या शतकाच्या प्रारंभी भारतीय समाज जातिभेद, अस्पृश्यता, निरक्षरता, स्त्री-

असमानता आणि आर्थिक शोषणाने ग्रस्त होता. खालच्या जातीतील आणि मागासवर्गीय लोकांना शिक्षण, रोजगार आणि सामाजिक प्रतिष्ठा यांपासून वंचित ठेवले जात होते. अशा परिस्थितीत राजर्षी शाहू महाराजांनी पुरोगामी राज्यकर्ता म्हणून सामाजिक परिवर्तनाची चळवळ उभारली.

महात्मा ज्योतिराव फुले आणि सत्यशोधक चळवळीच्या विचारांनी प्रेरित होऊन शाहू महाराजांनी समानता, सामाजिक लोकशाही आणि कल्याणकारी शासन यांचा पुरस्कार केला. त्यांच्या प्रशासनात न्याय, समावेशकता आणि मानवतेचे मूल्य स्पष्टपणे दिसून येते. भारतातील आरक्षण आणि सामाजिक कल्याण धोरणांचे ते अग्रदूत मानले जातात.

शैक्षणिक सुधारणा

शिक्षण हे सामाजिक परिवर्तनाचे प्रभावी साधन आहे, असा शाहू महाराजांचा विश्वास होता. त्यामुळे त्यांनी कोल्हापूर संस्थानात मोफत आणि सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण सुरू केले. त्यांनी मागासवर्गीय आणि दलित विद्यार्थ्यांसाठी वसतिगृहे, शिष्यवृत्ती आणि शाळा सुरू केल्या.

स्त्रियांच्या शिक्षणालाही त्यांनी विशेष प्रोत्साहन दिले. त्या काळात महिलांचे शिक्षण अत्यंत कमी असतानाही शाहू महाराजांनी मुलींसाठी शाळा उघडल्या आणि त्यांना शिक्षणासाठी प्रोत्साहित केले. त्यांच्या कारकिर्दीत कोल्हापूर संस्थानात शाळांची आणि विद्यार्थ्यांची संख्या मोठ्या प्रमाणात वाढली.

गरजू आणि होतकरू विद्यार्थ्यांना आर्थिक मदत करून त्यांनी शिक्षणाची दारे सर्वांसाठी खुली केली. त्यामुळे समाजातील वंचित घटकांमध्ये शैक्षणिक जागृती निर्माण झाली.

आरक्षण धोरण आणि सामाजिक न्याय

राजर्षी शाहू महाराजांचे सर्वात क्रांतिकारी कार्य म्हणजे आरक्षण धोरणाची अंमलबजावणी होय. 26 जुलै 1902 रोजी त्यांनी सरकारी नोकऱ्यांमध्ये मागासवर्गीयांसाठी 50 टक्के आरक्षण जाहीर केले. भारतातील आरक्षण व्यवस्थेची ही सुरुवात मानली जाते.

या धोरणाचा उद्देश सामाजिक आणि आर्थिकदृष्ट्या मागासलेल्या घटकांना प्रशासनात प्रतिनिधित्व मिळवून देणे हा होता. केवळ नैतिक उपदेशाने समानता निर्माण होत नाही, तर त्यासाठी शासनाने सकारात्मक हस्तक्षेप करणे आवश्यक आहे, ही त्यांची भूमिका होती.

स्वातंत्र्यानंतर भारतीय राज्यघटनेत समाविष्ट झालेल्या आरक्षण धोरणासाठी शाहू महाराजांचे कार्य प्रेरणादायी ठरले.

अस्पृश्यता आणि जातीय भेदभावविरुद्ध लढा

शाहू महाराजांनी जातीय विषमता आणि अस्पृश्यतेला कठोर विरोध केला. प्रत्येक व्यक्तीला समान मान-सन्मान

मिळाला पाहिजे, असे ते मानत होते. त्यांनी दलिताना सार्वजनिक विहिरी, शाळा, दवाखाने आणि इतर सार्वजनिक ठिकाणांचा समान वापर करण्याचा अधिकार दिला.

जातीय भेदभाव कमी करण्यासाठी त्यांनी आंतरजातीय विवाह आणि सहभोजनाला प्रोत्साहन दिले. वेदोक्त प्रकरणामध्ये ब्राह्मण पुरोहितांनी त्यांच्याशी भेदभाव केल्यावर त्यांनी सामाजिक विषमतेविरुद्ध उघडपणे आवाज उठवला.

त्यांच्या या कार्यामुळे महाराष्ट्रातील सत्यशोधक आणि बहुजन चळवळींना बळ मिळाले.

महिला सक्षमीकरण आणि स्त्री-समानता

राजर्षी शाहू महाराजांनी महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी अनेक सुधारणा केल्या. त्यांनी विधवा पुनर्विवाहाला पाठिंबा दिला तसेच बालविवाह आणि स्त्रियांच्या शोषणाविरुद्ध कायदे केले.

1920 मध्ये त्यांनी देवदासी प्रथा बंद करण्यासाठी पावले उचलली. महिलांना शिक्षण आणि सामाजिक जीवनात समान संधी मिळाल्यात, यासाठी त्यांनी प्रयत्न केले.

स्त्रियांच्या अधिकारांबाबत त्यांची विचारसरणी अत्यंत पुरोगामी होती. महिलांच्या शिक्षणामुळे आणि कायदेशीर संरक्षणामुळे समाज अधिक न्याय्य आणि प्रगत होऊ शकतो, असा त्यांचा विश्वास होता.

आर्थिक सुधारणा आणि कल्याणकारी धोरणे

शाहू महाराजांनी शेतकरी, कामगार आणि दुर्बल घटकांच्या आर्थिक उन्नतीसाठी विविध सुधारणा केल्या. त्यांनी शेती विकास, उद्योगधंदे आणि सहकारी चळवळींना प्रोत्साहन दिले. रोजगारनिर्मितीसाठी त्यांनी वस्त्रोद्योगासारखे उद्योग सुरू केले.

जबरदस्तीच्या मजुरीची प्रथा बंद करण्यासाठी त्यांनी प्रयत्न केले. समाजातील दुर्बल घटकांना आर्थिक स्वावलंबन मिळावे, हा त्यांच्या धोरणांचा मुख्य उद्देश होता.

भटक्या आणि विमुक्त जमातींसाठी पुनर्वसन योजना राबवून त्यांनी त्यांना रोजगार, शिक्षण आणि सन्मानाचे जीवन मिळवून देण्याचा प्रयत्न केला.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्याशी संबंध

राजर्षी शाहू महाराजांनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या नेतृत्वगुणांची आणि बुद्धिमत्तेची लवकरच दखल घेतली. त्यांनी आंबेडकरांच्या सामाजिक चळवळीला पाठिंबा दिला आणि “मूकनायक” या वृत्तपत्रासाठी आर्थिक मदत केली.

दोन्ही नेत्यांचे ध्येय समान होते दलित आणि वंचित समाजाला समान हक्क, शिक्षण आणि सामाजिक प्रतिष्ठा मिळवून देणे. त्यांच्या संयुक्त कार्यामुळे भारतातील सामाजिक न्याय चळवळीला मोठी चालना मिळाली.

आधुनिक काळातील महत्त्व

आजही जातीय विषमता, शैक्षणिक असमानता, बेरोजगारी आणि सामाजिक बहिष्कार या समस्या समाजात अस्तित्वात आहेत. अशा परिस्थितीत शाहू महाराजांचे विचार आणि धोरणे अत्यंत महत्त्वाची ठरतात.

आरक्षण, समान संधी, सामाजिक कल्याण आणि समावेशक प्रशासन या त्यांच्या संकल्पना आजच्या लोकशाही व्यवस्थेसाठी मार्गदर्शक ठरतात. सामाजिक न्याय आणि मानवतेवर आधारित समाजरचनेची त्यांची कल्पना आजही प्रेरणादायी आहे.

निष्कर्ष

राजर्षी शाहू महाराज हे केवळ एक राजा नव्हते, तर ते दूरदृष्टी असलेले समाजसुधारक होते. शिक्षण, आरक्षण, अस्पृश्यता निर्मूलन, महिला सक्षमीकरण आणि आर्थिक न्याय या क्षेत्रांमध्ये त्यांनी केलेल्या सुधारणा भारतातील सामाजिक लोकशाहीच्या पायाभरणीस कारणीभूत ठरल्या.

सामाजिक प्रगतीसाठी वंचित घटकांना समान संधी आणि सन्मान मिळणे आवश्यक आहे, हे त्यांनी आपल्या कार्यातून सिद्ध केले. त्यांच्या सुधारणा आणि विचार आजही भारतीय समाजाला समानता, न्याय आणि मानवाधिकारांच्या दिशेने प्रेरित करतात.

संदर्भसूची

1. IOSR Journal of Humanities and Social Science – “Shahu Maharaj: A Leader for Change in Society”.
2. नवज्योत जरनल “ अस्पृश्यांच्या शैक्षणिक विकासात छत्रपती शाहू महाराजांचे योगदान.
3. सामाजिक अभ्यास मंडळ - छत्रपती राजश्री शाहू महाराज
4. एक दूरदृष्टी राजा छत्रपती राजश्री शाहू महाराज – सामाजिक विकासासाठी महिला सक्षमीकरणाची गरज
5. संशोधन आणि विकास पत्रिका –राजश्री शाहू महाराज एक आर्थिक व सामाजिक विचारवंत.

